

İngilis və Azərbaycan dillərində yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tipoloji xüsusiyyətləri

Aydan Quliyeva

ADU-nun müəllimi

E-mail: guliyevaaydan@mail.ru

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. F.F. Cahangirov,
fiilol.ü..f.d. N.A. Mədətova

Açar sözlər: budaq cümlə, baş cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, yer budaq cümləsi, bağlayıcı sözlər

Ключевые слова: придаточное предложение, главное предложение, сложноподчиненные предложения, придаточное предложение места, союзные слова

Key words: subordinate clause, main clause, complex sentence, adverbial clause of place, conjunctive words

Dildə işlənən sözlər insanların ünsiyyətinə xidmət edir. Sözün insanların ünsiyyətinə xidmət etməsi üçün cümlə tərkibində işlənməsi labüddür. Cümlə ünsiyyət prosesində müşahidə olunur və ünsiyyətin reallaşmasına xidmət edir. Ünsiyyət qurmaq üçün insanlar müxtəlif tərkibli cümlələrdən istifadə edirlər. Bu səbəbdən də ünsiyyətdəki məqsədinə və qrammatik quruluşuna görə cümlənin təsnifi mümkündür (1, 356). Prof. O. Musayev quruluşuna görə cümlənin aşağıdakı növlərini təklif edir: sadə cümlələr və mürəkkəb cümlələr (1, 356). Azərbaycan və ingilis dillərində mürəkkəb cümlələr iki qrupa bölünür: 1) tabeli mürəkkəb cümlə və 2) tabeli mürəkkəb cümlə (1, 418). Azərbaycan və ingilis dillərində tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibinə daxil olan budaq cümlələr daşdıqları müxtəlif qrammatik funksiya baxımından bir neçə qrupa bölünür. Yer budaq cümləsi də həmin qrupa daxil olan mürəkkəb cümlələr sırasına aiddir.

Azərbaycan dilində yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsindəki işarə əvəzliyi yalnız ismin üç halından birində, yəni ya yönlük, ya təsirlik, ya da çıxışlıq halında ola bilər. Qeyd edək ki, bu və ya digər cümlənin hansı budaq cümlə tipinə aid olduğunu müəyyən etmək üçün baş cümlədə olan qarşılıq sözün hansı cümlə üzvü vəzifəsində işləndiyinə diqqət yetirmək lazımdır. O biri hallarda olarsa, onda yer budaq cümləsi deyil, başqa növ budaq cümlə əmələ gətirəcəkdir. Dediymizi aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan dilində yer budaq cümləsinə aid bir nümunə verək:

Harada istəsən, orada əyləşə bilərsən. “Wherever you want, you may sit there.” (yer budaq cümləsi);

İndi isə digər budaq cümlələrə aid nümunə yazaq və müqayisə edək:

Məlum idi ki, onlar evdə tapılmazdılar. “It was known that they should not be at home”. (mübtədə budaq cümləsi)

Mən uşaqlara tapşırımsam ki, vaxtında qayıtsınlar. “I asked the children that they should return in time”. (tamamlıq budaq cümləsi)

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində mübtədə budaq cümlələrində əsasən *ki*, bağlayıcısı və *-sa*, *-sə* şəkilçisindən istifadə olunur.

Prof. O. Musayev mürəkkəb cümləni belə izah edir: “İki və daha artıq sadə cümlənin mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gələn cümləyə mürəkkəb cümlə adlanır”

(1, 417). Həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində mürəkkəb cümlənin iki növü var: 1) tabesiz mürəkkəb cümlə; 2) tabeli mürəkkəb cümlə (1, s. 418). Tabeli mürəkkəb cümlələrdə onları təşkil edən sadə cümlələrdən biri müstəqil, o biri isə ona tabe olur; onu bu və ya digər mənada tamamlayır, aydınlaşdırır və s. Mürəkkəb cümlədəki müstəqil cümlə baş, tabe cümləyə və cümlələrə isə budaq cümlə deyilir. Buradan da məlum olur ki, bir baş, bir və ya bir neçə budaq cümlədən ibarət olan mürəkkəb cümləyə tabeli mürəkkəb cümlə deyil (1, 420). L. Kauşanskayanın yazdığına görə, tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə iki yolla birləşə bilər: (1) tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılarla; (2) bağlayıcı və nisbi əvəzlilik və ya zərflərlə; (3) bağlayıcısız (2, 292).

Vurğulamaq lazımdır ki, budaq cümlədəki bağlayıcı sözlərin hansı halda olması budaq cümlənin növünə təsir göstərmir. Məsələn, ingilis dilində bir neçə nümunəyə baxaq:

Wherever we were, we should follow him. "Harada oluruqsa olaq, biz onun arxasınca getməliyik".

We should follow him wherever we were. "Harada oluruqsa olaq, biz onun arxasınca getməliyik".

Gördüyümüz kimi, ingilis dilində yazdığımız nümunələrdə budaq cümlə ilə baş cümlənin yerini dəyişmək heç bir mənə fərqliliyi yaratmadı.

Müasir ingilis dilində ən geniş yeri tutan tabeli budaq cümlələrin növlərindən biri zərflilik budaq cümləsidir. Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zərflilik funksiyası daşıyan budaq cümlələr zərflilik budaq cümlələri adlanır (2, s.293). Müasir ingilis dilində zərflilik budaq cümlələrindən biri yer budaq cümləsi hesab edilir. O. Musayevə əsasən yaza bilərik ki, ingilis dilində yer budaq cümləsi baş cümlədə baş verən hadisənin yerini bildirir (1, 428). Baş cümlədə təsvir olunan hərəkətin dəqiq yerini bildirmək üçün *where, wherever* və s. bağlayıcılardan istifadə olunur. Nümunəyə nəzər salaq:

I stayed where he showed. "Mən o, göstərdiyi yerdə dayandım."

İngilis dilində yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri digər cümlələrdən fərqləndirmək üçün "bağlayıcı", "nisbi zərf" və "nisbi əvəzliliklərin" arasında olan fərqləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunların hər biri baş cümləni budaq cümləyə bağlamağa xidmət edir. *Nisbi əvəzliliklər bağlayıcılardan* onunla fərqlənir ki, birincilər yalnız iki cümləni bir-birinə bağlamaqla bərabər, həm də nisbi budaq cümlənin mübtədə və ya tamamlığı kimi çıxış edir.

Məsələn: *This is a letter. My mother sent me this letter.* Bu iki sadə cümləni mürəkkəb cümlə şəklində təqdim edək:

This is the letter that my mother sent me. Burada "that" nisbi əvəzliyi "this letter" ifadəsini əvəz edir və "sent" feilinin tamamlığı kimi çıxış edir. İngilis dilində yer budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan "where" bağlayıcısı aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirə bilər:

1) Baş cümlədəki hərəkətin yerini ifadə edə bilər:

They landed where the forest came to an end. "Onlar meşənin qurtardığı yerdə təyyarədən endilər".

He swam where there was no danger. "O, təhlükə olmayan yerə üzdü." 2) Baş cümlədəki hərəkətin yönəldiyi istiqaməti bildirir. Qeyd edək ki, istiqaməti bildirmək üçün "to" sözlərindən istifadə edilə bilər. Məsələn,

He returned to where his chair stood. "O, məşini dayandığı yerə qayıtdı".

She went where you had told her to go. "O, sən dediyin yerə getdi".

3) Baş cümlədəki hərəkətin başlanğıc nöqtəsini bildirə bilər. Bu zaman *from where*

birdəşməsindən istifadə oluna bilər. Məsələn,

Go back where you came from. “Haradan gəlmisən ora geri qayıt”. Azərbaycan dilində yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bağlayıcıların, bağlayıcı sözlərin və bağlamağa xidmət edən digər vasitələrin iştirakına görə aşağıdakı növləri vardır:

1. Baş cümlədə “oraya”, “orada”, “oradan” işarə əvəzliliklərindən biri (danışıqda onların əvəzinə *ora, orda, ordan* sözləri də işlədilir), budaq cümlədə isə “haraya”, “harada”, “haradan” bağlayıcı sözləri (bunun əvəzinə *hara, harda, hardan* sözləri də) işlədilir. Bundan əlavə, budaq cümlə baş cümləyə intonasiya vasitəsilə də bağlanır ki, bu da yer budaq cümləsinin o biri tiplərinə də aiddir:

Nərminin ev işləri ilə arası yox idi, nəyi hara atırdı, orda da qalırdı, supdan başqa da heç nə bişirə bilmirdi (7, 276).

2. Baş cümlədə “oraya”, “orada”, “oradan” işarə əvəzlilikləri, budaq cümlədə isə “haraya ki”, “harada ki”, “haradan ki” bağlayıcı sözlərindən biri iştirak edir:

Haraya ki, Murad nişan alıb atmışdı, bir az keçməmiş oradan bir adamın boylandığını gördü. Bəzən baş cümlədə *oraya, orada* əvəzinə, *o yerə, o yerdə* kimi sözlər də istifadə edilir. Nümunəyə baxaq:

Harada ki, bir mövhumat tapıram, o yerdə yaxalayıram.

3. Baş cümlədə “oraya”, “orada”, “oradan” işarə əvəzlilikləri, budaq cümlədə isə “o yerə ki”, “o yerdə ki”, “o yerdən ki” bağlayıcı sözlərindən biri iştirak edir: ... *və o balaca quşu buludlardan o tərəfə çağırırdı, o yerlərə ki, orada saflıqdan başqa bir şey yox idi* (7, 327).

4. Baş cümlədə “oraya”, “orada”, “oradan” işarə əvəzlilikləri, budaq cümlədə isə “bir yerə ki”, “bir yerdə ki”, “bir yerdən ki” bağlayıcı sözlərindən biri iştirak edir:

Bir yerə ki, səni dəvət etməyiblər, sənin orada nə işin var.

5. Baş cümlədə işarə əvəzliyi buraxılmış olur (*lakin, oraya, orada, oradan* əvəzliliklərindən birini artırmaq mümkündür). Budaq cümlədə isə “haraya”, “harada”, “haradan” bağlayıcı sözlərindən biri iştirak edir: *Hara baxıramsa, səni görürəm* (7, 74).

6. Baş cümlədən işarə əvəzliyi atılmış olur, budaq cümlədə isə “hər yerdə ki” bağlayıcı sözü iştirak edir: *Hər yerdə ki, qulluğa girmişəm, yalnız ərimin adını bilənə qədər qulluq etmişəm.*

7. Baş cümlədəki işarə əvəzliyindən və budaq cümlədəki bağlayıcı sözdən başqa (həmçinin intonasiyadan əlavə), yer budaq cümləsi baş cümləyə şəkildəşmiş şərt ədatı ilə də bağlanır:

Hara təyin etsələr, orada işləyəm.

Qeyd edək ki, bu tipli misallarda bəzən baş cümlədəki işarə əvəzliyi buraxılmış olur. Nümunəyə baxaq:

Sabah gələrsiniz, onlara deyərsiniz, sonra haraya istəsəniz, gedərəm.

8. Baş cümlədə ya “o səmtə”, ya da “o tərəfə” sözləri, budaq cümlədə isə “haraya”, “harada”, “haradan” bağlayıcı sözləri işlənir:

O harada otursa, mən o səmtə baxırdım, hara dönsə, mən də dönürdüm (8, s. 146).

Bəzən, baş cümlədə ya “o səmtə”, ya da “o tərəfə” sözləri, budaq cümlədə isə onun qarşılığı kimi “hansı tərəfə”, “hansı səmtə” sözləri iştirak edir (yer və çıxışlıq halda da ola bilər):

Rayihə hansı tərəfə dönürsə, Zeynal da üzünü o tərəfə çevirirdi. Vurgulamaq lazımdır ki, bəzən baş cümlədə yer göstərən sözlər işlədilmir:

Milis nəfəri hansı tərəfə boylandısı, heç kəs uşağa yaxın gəlmədi. Şəkilçiləşmiş *-sa²* ədatı yalnız feili xəbərlə budaq cümləsi deyil, ismi xəbərlə budaq cümlələri də baş cümləyə bağlanır:

Yadında saxla, Bayram, harada camaat varsa, biz orada olmalıyıq (9, 271-274).

9. Baş cümlədə “oraya”, “orada”, “oradan” işarə əvəzlilikləri, budaq cümlədə isə “elə yerə”, “elə yerdə ki”, “elə yerdən ki” başlayıcı sözlərindən biri iştirak edir: *bilirdilər ki, bu uzun ayaqların sahibi ilə harasa elə bir yerə çatacaqlar ki, orada isti olacaq, oranı külək tutmayacaq və orada yemək olacaq* (7, s.109).

Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümləyə çevirəndə baş cümlənin xəbəri öz formasında qalır, budaq cümlənin xəbəri isə öz şəklini dəyişir, feili sifət formasını alır:

O harada otursa, mən o səmtə baxırdım (8, 148).

Onun oturduğu yerə baxırdım.

Gördüyümüz kimi, baş cümlədən “o səmtə” sözü atılmış, əvəzinə, “onun oturduğu yerə” birləşməsi qoyulmuşdur. Digər nümunədə isə budaq cümlədən “harada” bağlayıcı sözü atılmış, feili sifətdən sonra “yerdə” sözü əlavə olunmuşdur. Cümlələrin transformasiyası zamanı əlavə olunan “yerə”, “yerdə”, “yerdən” sözləri müstəqil surətdə cümlə üzvü olmadığı üçün o feili sifətdən ayrılır və feili sifət tərkibi ilə birlikdə yer zərfliyi vəzifəsi daşıyır. Transformasiya zamanı təyin budaq cümləsi də feili sifət tərkibinə çevrilir. Lakin həmin feili sifət tərkibi cümlədə təyin vəzifəsini daşıyır. Yer budaq cümləsi təyin budaq cümləsi bir-birindən fərqləndirən cəhətlərdən biri də elə budur.

10. Budaq cümlədə yer bildirən bir isimdən qabaq “hansı” bağlayıcı sözü, baş cümlədə isə “oraya”, “orada”, “oradan” sözlərindən biri iştirak edir. Məsələn,

Ancaq mən xahiş edirəm ki, hansı rayonda qanun çox təhrif olunursa, mənə oraya göndərsiniz! (10, s. 37) Baş cümlədə *ora, orada, oradan* sözlərindən biri iştirak etməsə də, nəzərdə tutula bilər, yaxud onlardan birini baş cümləyə əlavə etmək olar:

Hara getsə, hansı qapını döysə, “rədd ol, iş yoxdur” deyib qovacaqlar. Buradakı baş cümləni belə də ifadə etmək olar: *“Rədd ol, iş yoxdur” deyib oradan qovacaqlar* (4, 328).

11. Yer budaq cümlələri feili xəbərli olduğu kimi, ismi xəbərli də olur. Məsələn,

Harada bizim təsirimiz yoxdursa, ora menşeviklər və daşnaklar burun soxur... (4, 330)

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsub olduqlarına baxmayaraq, bu dillərində müşahidə etdiyimiz yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr arasında fərqli və oxşar cəhətlər tapmaq mümkündür. Hər iki dildə müqayisə etdiyimiz nümunələrə əsasən fərqliliyi və oxşarlıq çox zaman cümlə quruluşunda və tərcümədə müşahidə edə bilərik. Azərbaycan dilində yer budaq cümləsi bir sıra bağlayıcı sözlərlə baş cümləyə bağlanaraq, bu budaq cümlənin müxtəlif növlərini yaradır. Müasir ingilis dilində yer budaq cümləsi əsasən *where, wherever* kimi bağlayıcılarla baş cümləyə bağlanır, baxmayaraq ki, bir neçə əlavə bağlayıcılarda müşahidə etmək mümkündür.

Məqalənin aktuallığı. Aktuallıq məqalədə müasir ingilis və Azərbaycan dillərində yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tipoloji fərqlilikləri və oxşarlıqlarının müəyyən edilməsi ilə bağlıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Yer budaq cümlələrinin tipoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması məqalənin elmi yeniliyi sayıla bilər.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. İngilis və Azərbaycan dillərində yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin yazıda, danışmada və s. tələbələr, müəllimlər, tədqiqatçılar tərəfindən düzgün istifadəsinə kömək etmək imkanını məqalənin praktiki əhəmiyyəti hesab etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 1997.
2. Kauşanskaya V.L., R.L.Kovner. English Grammar. Russia: St. Petersburg, 1973.
3. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974.
4. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili – Sintaksis. IV hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
5. Gavrilovic G. Adverbialy Clauses of Cause, Place and Manner in English and Serbo-Croatian, A. Reports 4 The Yugoslav Serbo-Croatian-English Contrastive Project, Zagreb: 1971.
6. Hacker M. Adverbial Clauses in Scots: A Semantic-syntactic Study. Mouton de Gruyter: Berlin, 1999.
7. Elçin. Seçilmiş əsərləri I cild. Bakı: Çinar-Çap nəşriyyatı, 2005.
8. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
9. Austen J. Mansfield Park. UK: WordsWorth Editions Ltd, 1998.
10. Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
11. Austen J. Emma. England: Harper Perennial, 2011.
12. Nye R. Beowulf: A New Telling, Random House Children's Books, 2012.

A. Гулиева

Характерные особенности обстоятельственных придаточных предложений места в английском и азербайджанском языках

Резюме

Данная статья посвящена структурному и семантическому анализу обстоятельственных придаточных предложений места в английском и азербайджанском языках. Существует несколько союзов, посредством которых эти предложение, связаны с главным предложением. В английском и азербайджанском языках придаточные предложения могут быть связаны различными словами, написанными в статье.

A. Quliyeva

Characteristic features of adverbial clauses of place in the English and Azerbaijani languages

Summary

This article is devoted to the structural and semantic analysis of adverbial clauses of place in English and Azerbaijani. There are several conjunctions by which these clauses are connected to the principal clause in Azerbaijani and English clauses can be tied by various words which are written in the article.